

La identitat nacional en l'obra de Vicent Andrés Estellés: “una enaltida condició”?¹

Jordi Oviedo Seguer
Universitat Catòlica de València “sant Vicent Ferrer”

1. Introducció: la identitat dels valencians

La bibliografia sobre la identitat nacional dels valencians ha estat considerable des de la segona meitat del segle XX, quan aquesta qüestió emergia en el si d'una identitat homogeneïtzadora com era la propugnada per la dictadura franquista. Un breu repàs sobre les publicacions al voltant d'aquesta temàtica amb matisos pròpiament valencians ens porta a subratllar els següents títols, que voregen l'anàlisi històrica, sociològica, política i cultural, a mig camí entre l'erudició acadèmica i l'assaig literari: les aportacions de Joan Fuster a *Nosaltres els valencians* o *El País Valencià*, o llibres com el de Josep Vicent Marqués, *País perplex*, o els escrits de Joan Francesc Mira com *Sobre la nació dels valencians*, confirmen en el temps i l'espai aquesta necessitat d'esbrinar quin és l'ésser dels valencians.

De l'origen d'aquest continu qüestionament, Joan Francesc Mira (1997) plantejava que en el seu cas es basava en la necessitat d'un compromís moral amb el propi poble, atesa una situació d'“emergència nacional” que implicava el perill de desaparèixer com a col·lectivitat específica i romandre subalterna o desintegrada. Així, l'autor referit exposa la identitat valenciana com a conflictiva, com a no resolta, difusa en els seus límits respecte d'altres identitats:

És molt més còmode (però potser menys “estimulant”) viure en societats on la definició nacional, el sentit de la història, el nom i els símbols, la llengua i l'espai polític, són qüestions resoltes sense conflicte substancial: on la gent es pot dedicar pacíficament a ocupacions més productives que la recerca del “ser” o “no ser” i l'enfrontament sobre la definició i l'entitat mateixa d'aquest “ser.” Allà on algunes qüestions elementals com aquesta estan resoltes per un acord general tàcit o explícit, la reflexió sobre la identitat pot ser un exercici purament intel·lectual, luxe acadèmic o tema de debats de cafè o de saló. Allà on l'acord no existeix, la col·lectivitat es juga alguna cosa més que el resultat d'una meditació filosòfica. Es juga, potser, la pròpia cohesió interna i la capacitat d'actuar com a tal col·lectivitat, és a dir, com a societat integrada i compacta responsable del seu propi destí, del seu futur, i capaç d'afrontar els seus propis problemes comuns. I es juga, també, la pròpia supervivència en tant que poble i comunitat: la indefinició, la fractura interna en allò que afecta la identitat més bàsica, té inevitablement efectes dissolvents i letals. La dissolució per indefinició no és un final impossible per als pobles. I menys quan aquesta dissolució és activament estimulada des de fora, en forma d'absorció ràpida o lenta en espais d'identitat més poderosos.

Sobre la vigència d'aquestes anàlisis en donen testimoni algunes publicacions recents, ja plenament del segle XXI, que se sostenen sobre un debat viu, inconclús, com puguen ser *Valencians sense ADN. Relats dels orígens*, de Ferran Garcia Oliver, o de Vicent Baydal, *Els valencians des de quan som valencians?*, ambdós llibres des de l'àmbit de la

¹ Aquest treball parteix de la comunicació presentada al 25è Col·loqui Germanocatalà, celebrat a la Otto-Friedrich-Universität Bamberg, Alemanya, durant els dies 21 i 24 de setembre de 2016, congrés sota el títol “La batalla de les identitats: discursos de centre i perifèria.”

història. També des de l'estudi de la història, des de la sociologia, la ciència política i la sociolingüística, destaquem el llibre *Nació i identitats. Pensar el País Valencià*, a cura de Vicent Flor, on es tracta aquesta temàtica que Mira definia com a “estimulant.”

Per la seua part, dins aquest mateix debat, la reivindicació d'una cultura pròpia esdevé un dels elements que sovint articulen la identitat dels pobles. Un treball recent que serviria per a l'elaboració d'una història cultural dels valencians és *La regió en la pantalla. El cinema i la identitat dels valencians*, de Marta García Carrión, on s'analitza la presència considerable del cinema en les contrades valencianes en el primer terç del segle XX i com, malgrat tot, no s'aconseguí vincular el camp social del cinema, tan important per la seua “força representativa”, a una identitat pròpia, en clau valenciana.

Així mateix, en determinades comunitats, la llengua és un dels factors que més se solen definir com a constructor d'identitats. A grans trets i amb molts matisos, de les principals anàlisis que se solen realitzar envers aquesta relació “llengua-identitat” en l'àmbit valencià, es pot dir que hi hauria dos grans blocs al territori del País Valencià: un que considera que la identitat i la llengua són estrictament regionals i s'inscriuen en una altra d'espanyola; un altre que, en diferents nivells, associa llengua a nació on, per tant, la llengua defineix una identitat de caràcter nacional. Hom ha definit el primer grup sota l'aixopluc terminològic de l'espanyolisme i el blaverisme, mentre que el segon es vincula al valencianisme i al catalanisme. Sota aquest ventall, hi ha un conjunt de particularitats lligades a la indefinició territorial, a la falta d'una identitat que es veja com a oposada o contrària i a la particular relació dels usuaris de la llengua, pròpies de l'estructura social valenciana. La llengua, en aquest cas, no té una funció política efectiva, sinó més bé latent, en una situació pròpia de la diglòssia (Castelló-Cogollos).

En aquest estat de coses, encara hem de preguntar-nos quin és el paper de la cultura en la construcció de la identitat d'un poble. Ja hem vist com, en determinats pobles, un dels trets de la cultura que conformen una identitat col·lectiva és la llengua, per tal com aquesta actua com a sistema codificador dels fenòmens socials, amb la qual cosa els vincles entre llengua i identitat presentaran, en el cas valencià de manera especial arran els anys setanta del segle passat, un vincle estret. I així, si la llengua és el vehicle amb què s'expressa la literatura, també la literatura experimentarà les tensions que puguen donar-se entre llengua i identitat.

Alhora, l'obra literària esdevé un sistema codificat amb unes regles i convencions pròpies. Cada moment històric condicionarà un determinat sistema d'interpretació de la literatura per part tant dels autors com dels lectors: l'autor i els lectors d'un text literari comparteixen sovint un mateix “horitzó d'expectatives”, si tenim en compte els preceptes de l'estètica de la recepció de Hans-Robert Jauss, que cerca recuperar la funció social o comunicativa de l'art, és a dir, de com la literatura incideix en els lectors (Acosta).

En aquest sentit, la literatura presenta una capacitat simbòlica única que en determinats moments i condicions socials pot vincular-se a moviments de canvi polític de manera sòlida i plenament funcional. Es tractaria de considerar l'“eficàcia simbòlica de les paraules”, si remetem a l'obra de Pierre Bourdieu (1985, 77). Ara bé, com afirma el mateix sociòleg francès, aquesta condició efectiva del llenguatge, especialment del literari per la seua qualitat imaginativa, depén del valor simbòlic que té qui les enuncia, no de les paraules en si mateix:

La eficacia del habla no yace en “expresiones ilocutorias” ni en el discurso mismo, como sugiere Austin [...]. El poder simbólico, el poder de constituir lo dado al aseverarlo, de actuar sobre el mundo actuando sobre la representación del mundo, no reside en “sistemas simbólicos” bajo la forma de “fuerza ilocutoria.” Es defini-

do en y por una relación determinada que produce la creencia en la legitimidad de las palabras de la persona que las emite, y sólo opera en la medida en que aquellos que lo experimentan reconocen a quienes lo ejercen. (Bourdieu i Wacquant 2005, 214-215)

Podem deduir, per tant, que les paraules de certs literats, en determinats moments històrics, han esdevingut “legítimes” i s’han vinculat, juntament amb altres elements plenament simbòlics com les arts plàstiques posem per cas, a un moviment de canvi social. En altres paraules, els escriptors i les seues obres han estat considerats com a models legítims, les paraules dels quals han pres valor màxim. Així va operar la poètica estellesiana i el mateix poeta Vicent Andrés Estellés (1924-1993) de manera especial durant els anys setanta i vuitanta del segle passat, quan autor i obra esdevenen referent necessari, legítim, per al canvi polític i social que s’estava produint amb la progressiva desaparició del franquisme i les primeres temptatives democràtiques.

En conseqüència, hi ha escriptors que esdevenen mites, que passen a ser peces clau en la construcció d’un present col·lectiu, que es converteixen en símbols. D’aquesta manera, hi ha poetes, fins i tot, que hem considerat “nacionals”, per tal com les seues obres i ells mateixos representaven una part important d’allò que defineix un grup de persones d’un país o d’una comunitat compartida. Posem per cas l’obra poètica d’Antonio Machado o Rosalía de Castro, per a la literatura hispànica i gallega, respectivament; o els casos de Jacint Verdaguer, Miquel Costa i Llobera i Teodor Llorente per a les lletres catalanes.

Com hem dit, salvant les distàncies, l’escriptor Vicent Andrés Estellés té aquest caràcter simbòlic per a una bona part de valencians i valencianes, així com també per a altres habitants d’un espai més ampli i fugisser que es vincula a la llengua i la literatura catalana en general, amb un bon nombre de matisos culturals i sociopolítics entremig.

Hem de destacar, d’altra banda, que en el cas de la construcció de la imatge d’Estellés com a poeta “valencià”, aquesta es basteix sobre la qualitat i originalitat de la seua poètica, a la qual es va atorgar la màxima legitimitat. De manera clara, Joan Fuster ho testimoniava el 1972 quan afirmà en el pròleg al primer volum de l’obra completa d’Estellés que aquest era el poeta valencià més important des d’Ausias March.²

En aquest treball, tractarem de reconstruir el procés pel qual Estellés es converteix en un poeta “compromès”, és a dir, “nacional.” Per altra part, farem ús de conceptes com “cànon” que vehiculen la relació entre literatura i identitat col·lectiva, per tal com els referents culturals, literaris en el cas que ens ocupa, esdevenen clau en la “construcció” d’una determinada identitat sobre la qual se sostenen els grups humans. D’aquesta manera ho proposa Benedict Anderson (24-25), en fer referència al procés de bastiment de les “comunitats” com a quelcom “inventat”, però no en el sentit de “falsedat” o “fabricació” sinó a com a fruit d’una sèrie de successos vinculats a la “imaginació” o “creativitat” dels pobles.

Així mateix, en el cas que estudiem, partim de la hipòtesi que aquesta qualitat simbòlica que s’ha atorgat tant al poeta com a l’obra estellesiana ha condicionat la seua recepció

² Estellés, fins a eixe any, havia publicat un conjunt de llibres diversos pel que fa al temps d’escriptura, la temàtica i l’estil: en els anys cinquanta, apareixen *Ciutat a cau d’orella* (València: ed. Torre, 1953), *La nit* (València: Torre, 1956) i *Donzell amarg* (Barcelona: Óssa Menor, 1958); mentre que en els anys seixanta només publica *L’amant de tota la vida* (València: Torre, 1965). Entre 1970 i 1971, un any abans de la publicació del primer volum de l’Obra completa el 1972, el poeta publica *Lletres de canvi* (Palma de Mallorca: Moll, 1970), *La clau que obri tots els panys* (València: Diputació, 1971), *Llibre de meravelles* (València: L’Estel, 1971), *Primera audició* (València: Minerva, 1971) i *L’inventari clement* (Gandia: Ajuntament, 1971).

i, en certa mesura, ha restringit els possibles significats i sentits de les seues lletres. Ens agradaria contribuir a explicar quina és també la identitat literària dels valencians, tot tenint en compte que l'obra d'Estellés forma part i pren fonament en la literatura catalana en general.

2. Estellés, “poeta nacional.” De la construcció d'aquesta “enaltida condició”

El poema que comença amb el vers “Assumiràs la veu d'un poble”, de la secció “Propietats de la pena”, publicat a *Llibre de meravelles* el 1971, esdevé una mostra d'aquesta qualitat “nacional” i “simbòlica” d'Estellés; és així com ha estat un dels més reproduïts i citats en diferents tipus de contexts que es vinculaven a una voluntat d'unió col·lectiva, de cohesió social:

[...]

Deixaràs de comptar les síl·labes,
de fer-te el nus de la corbata:
seràs un poble, caminant
entre una amarga polseguera,
vida amunt i nacions amunt,
una enaltida condició.

[...]

Fins i tot el jo líric del poema anterior s'esdevé “poble”, en una mostra de com la identitat literària es projecta cap a la col·lectivitat. En aquest poema i altres de la dècada dels setanta del segle XX de manera especial, l'obra d'Estellés intensifica la seua dimensió social, des d'un jo líric que ara es converteix en plural. Ara bé, de quina manera es produeix aquesta associació entre l'obra d'Estellés i la seua condició i atribució simbòlica i col·lectiva? Com ha assenyalat Enric Balaguer (2012), Estellés i la seua obra presenten les característiques pròpies d'un “poeta nacional” o del que denomina “tòtem” de la comunitat a què s'inscriu, per tal com en la seua poètica es poden observar les següents característiques: 1) compromís nacional: com en el poema “Assumiràs la veu d'un poble”, on aquest es declara de manera explícita i se superposen diversos trets; 2) la presència de ressonàncies mítiques, tel·lúriques, històriques, etc: presents en no pocs poemes del *Mural del País Valencià*, on es remet a personatges fundacionals com Jaume I entre molts altres; 3) un to de reflexió moral i gravetat, que es combinen alhora amb elements juganers; 4) una biografia marcada: el comiat laboral de *Las Provincias*,³ la persecució o el rebuig de la seua obra i figura;⁴ la debilitat malaltissa, referida de manera literària en llibres de l'autor com *Manual del malalt perfecte*, per exemple; 5) la popularitat, que el va vincular a no poques iniciatives de suport a moviments socials, polítics i culturals dels anys setanta i vuitanta, entre actes i homenatges diversos.⁵

³ El 1978, aprofitant una convalescència d'Estellés, la direcció de *Las Provincias* en la figura de Maria Consuelo Reyna com a sotsdirectora, l'acomia del diari on havia treballat des dels anys cinquanta, dins un context d'antivalencianisme espanyolista conegut com a “Batalla de València” (Mansanet 2003, 31-32).

⁴ Les bombes a Joan Fuster i a Manuel Sanchis Guarner, o les amenaces a Estellés a finals dels anys setanta van ser freqüents. Un bust d'Estellés realitzat per Eduard Cortina, situat a la que es denominà Plaça del País Valencià, com a homenatge popular al poeta el 1979, fou explosionat i abandonat després per l'Ajuntament de Burjassot. La família d'Estellés el traslladà a Benimodo, a la Ribera.

⁵ Per a la difusió de l'obra estellesiana fou destacable la relació amb l'actor i cantant Ovidi Montllor, qui va ser el primer en musicar un poema d'Estellés: “El vi”, dins el seu segon disc *Crònica d'un temps* (1973), que havia estat precedit del disc *Un entre tants* (1972), en al·lusió a un vers d'Estellés. La versió d'“Els

A banda, com a element específic de la nostra cultura, com a comunitat nacional amb un fort component lingüístic però amb especificitats per a la consecució d'una identitat nacional sòlida (Castelló-Cogollos), l'obra de Vicent Andrés Estellés es vincula a la reivindicació de la llengua pròpia. També la identitat nacional dels valencians, i dels catalans i mallorquins en general, presenta una base literària sòlida, ja siga en la reivindicació fundacional de les Cròniques medievals, l'obra de Ramon Llull o les obres clàssiques de diferents gènere al segle XV, d'especial significació per al País Valencià. D'aquesta manera, l'obra d'Estellés forma part de la dinàmica descrita per Jaume Subirana en la seua reflexió sobre els escriptors i la literatura: "La llengua és a dir, la cultura, és a dir la nació."

Tot seguit, farem un breu repàs cronològic de com la poètica d'Estellés s'ha convertit en constructora de la identitat nacional dels valencians, arran d'aqueix recorregut de "llengua", "cultura" i "nació" adés referit. Si bé la màxima projecció d'aquest vincle es va observar a partir dels anys setanta, ja abans la poètica estellesiana presentava qualitats per possibilitar eixa adscripció col·lectiva i creadora d'identitats nacionals.

2.1. *Els anys 50: "la llengua i la cultura"*

La relació literària de Vicent Andrés Estellés amb la llengua pròpia es produí, no sense dificultats, gràcies a un veí, Juli Llopis Cabo, que durant la Guerra civil sembla que li facilitava no sols llibres de Federico García Lorca i Antonio Machado sinó també de Teodor Llorente, Josep Maria de Sagarra, Josep Carner, entre altres. Els anys d'estudi de periodisme al Madrid de la postguerra el posaren en contacte amb la lírica garcilasista oficial, que compartí amb Joan Fuster i que aquest definí com si fos una "mamella grotesca i tòxica", al pròleg del primer volum de l'obra completa d'Estellés.

Com a escriptor, la "descoberta" de la llengua pròpia es produí quan hagué de cobrir l'exposició sobre el *Diccionari Català-Valencià-Balear*, que se celebrà a l'Ajuntament de València el 1951, i que Estellés cobrí com a periodista de *Las Provincias*. Anys més tard, rememoraria aquell episodi i la figura clau de Manuel Sanchis Guarner qui li aportà una mínima seguretat lingüística:

Yo conocí a Sanchis Guarner una noche que arribó a València con Moll y con los trastos de aquella exposición itinerante del *Diccionari*. Lo recuerdo como si fuera ahora. Era de noche ya y estaba a punto de inaugurarse la exposición en los bajos del Ayuntamiento, entrando por la calle de la Sangre, y todavía andaban dando martillazos y clavando chinchetas. Yo iba a hacer una información... De aquella información más o menos de trámite salió un reportaje a toda página, como hubieran podido salir diez o quince. Recuerdo los rostros, los ojos casi febriles de los viejos valencianistas, que acababan de salir, camuflados en las sombras de la noche de sus cavernas, de sus cuevas, de sus escondites. [...] Escuchaban ávidamente, eucarísticamente. Francesc de Borja Moll era un hombre todavía joven y vivaz, con sus ojillos tras las lentes, con su cabello ya canoso. Y Manolo Sanchis Guarner iba y venía repartiendo amabilidades y abrazos, repartiendo bondad, riendo con aquella risa grande. Sanchis Guarner suavizó la agitanada y disculpable intemperancia de algún férvido [purista], ante mi humilde y vivo valenciano de Burjassot, y nunca se lo agradeceré bastante.⁶

amants" de *Llibre de meravelles*, o la recitació del llarg poema "Coral romput" van suposar fites en la popularització de l'obra del poeta de Burjassot.

⁶ Text de Vicent Andrés Estellés, publicat a *Las Provincias*, 22-05-74, 5, i reproduït a *Almanaque de Las Provincias para 1975*, 141-144.)

El compromís social i nacional es pot observar ja en aquesta dècada, en l'obra primerenca d'Estellés, marcada per les influències del "neorrealismo italià", tendència a la qual tindria accés com a crític de cinema per al diari on treballava i que implicaria tot un sistema de referències de modernitat. Es tracta, però, d'un compromís de base humanista, amb ressonàncies existencialistes, no polititzat de manera explícita, però no per això menys directe o efectiu. Una mostra d'aquest compromís iniciàtic es detecta en el poema d'Estellés "A sant Vicent Ferrer", subtítulat "Epístola amb segell d'urgència. A boqueta nit", que pertany al llibre *La nit*. Fou redactat la primavera de 1955 en el context de la celebració del cinc-cents anys de la canonització del sant valencià,⁷ i, segons Ferran Carbó (31-32, 49), implicaria un canvi de tendència en la poètica estellesiana amb què se cercarà una major claredat:

[...]

Dóna'm lluita, car no vull posar-me a adorar
els ídols imbècils de les paraules, ara
que és el temps d'agafar-les com a ganivets o malls.

És el temps d'agafar-les i fer-les foc i flama,
de dir açò i allò clarament i tenaç.
Dóna'm lluita i motius de plany o d'esperança.

Si no tingués què dir, tapa'm la boca amb fang.
No em deixes a la vora de l'ègloga i les dàlies.
No vull traïr qui lluita, qui passa son o fam.

[...]

S'observa, per tant, un compromís primerenc, mostra d'una identitat literària sumativa, vinculada a la modernitat i que planteja un posicionament compromés, bastida sobre sistemes culturals diversos, ja siga de la pròpia tradició literària amb qui s'hi enfronta (sant Vicent Ferrer), com d'una típicament moderna i de base europea (com les referències i models cinematogràfics).

2.2. Els anys 60: "nació"?

En aquest recorregut històric per la conformació d'Estellés com un dels elements simbòlics centrals de la identitat nacional dels valencians, els anys 60 suposen una aturada en el procés que segueix a la "llengua" i la "cultura." Per a Estellés, el fet nacional en aquesta època no resultà una qüestió senzilla. Diferents successos, en l'àmbit local i en l'àmbit global, marquen la relació amb la seua identitat nacional, en definitiva, amb la col·lectivitat de què forma part com a valencià.

El 1960 apareixia la segona edició de *La llengua dels valencians*, de Manuel Sanchis Guarner, mentre que el 1962 Joan Fuster publicava *Qüestió de noms, Nosaltres els valencians* i *El País Valencià* on l'assagista de Sueca centrava el debat "nacional" en unes determinades coordenades que mai no havien estat exposades abans i que inauguraven les tesis del nacionalisme modern al País Valencià. Una part important de la societat valenciana reaccionà de manera enèrgica davant les propostes fusterianes, sobretot arran

⁷ De fet, per a Lluís Alpera (198), aquest poema suposà una presa de consciència i marcà la inserció d'Estellés, juntament amb Jordi Sarsanedas, en el realisme històric. Segons Antoni Martínez Revert (70), l'"Epístola d'urgència", on apareix per primera vegada el vers "un entre tants", representa l'assumpció per part d'Estellés de la veu col·lectiva dels valencians. Per a l'estudi complet de la relació d'Estellés amb sant Vicent Ferrer, vegeu el treball d'Aina Monferrer.

allò exposat a *El País Valencià*, una guia de viatge sobre el territori valencià.⁸ Des del diari on treballava Estellés, Joan Fuster fou atacat obertament; davant d'açò, la relació entre ambdós personatges s'interrompé. El poeta de Burjassot optà pel silenci i el distanciament personal i cultural amb Joan Fuster, que no es recobrà fins els primers anys setanta. El mateix distanciament s'esdevingué amb Vicent Ventura, activista valencià que va participar a Munich el 1962 en una reunió de les forces democràtiques antifrancquistes i que fou represaliat a la tornada.

El poeta va expressar en diferents ocasions, a pròlegs i entrevistes (Bou) que, fruit d'aquella situació o basada en aquells anys, va escriure el llibre *Horacianes*. De manera especial, el poema "LI" remetria a aquells fets:

aquest any miserable,
 m.cm.lxiii. d. de c.,
 serà molt recordat i molt amargament.
 vicent ventura, desterrat a munic o parís;
 joan fuster, a sueca;
 –diuen pel veïnat que escriu de nit a màquina, i circula
 un tenebrós prestigi–;
 sanchis guarner recorre, perplex, la ciutat;
 jo escric i espere a burjassot,
 mentre pels carrers de valència
 la gent, obscena, crida i crema un llibre.

En l'edició de l'Obra completa revisada d'Estellés, hem accedit al mecanoscrit d'aquest poema on hi ha diverses variants, (Oviedo, 35-48) alguna especialment significativa, com la que afecta el vers vuitè, que en una primera versió corresponia a "jo escric i calle a burjassot." Aquest conjunt de canvis operats per Estellés en el poema indiquen una voluntat del poeta per oferir una determinada lectura sociopolítica, que justificués, de manera literària i amb el pas del temps, la seua reacció de silenci davant els fets referits. A més, mostren el procés de silenci editorial per part del poeta, acarat amb el creatiu, ara en una mostra de literaturització d'uns fets problemàtics, com havia estat el trencament amb Joan Fuster. Malgrat tot, durant aquests anys Estellés continua escrivint textos on s'observa una consciència política cada cop més explícita i progressivament compromesa; mostra d'això és la poètica "civil" que representen textos com "Oratori per Lumumba" o "Oratori per la mort de Marilyn Monroe", escrits en aquesta dècada.

En definitiva, en aquest episodi, se'ns mostra un Estellés com a subjecte que viu i fa literatura de la crisi identitària nacional durant el franquisme des d'un punt de vista personal, amb diferents etapes en aquest procés, aspecte propi de la identitat. Aquesta es construeix, no és lineal ni unidireccional i sovint s'estructura en relació amb altres identitats amb què entra en conflicte, de vegades com a subjecte d'una comunitat amb una identitat diversa o poc definida com era la valenciana.

2.3. Els anys 70: "la nació"

El recobriment de la relació amb Joan Fuster es produí pels volts de l'estiu de 1970, amb Santiago Bru i Vidal com a mediador, en el que esdevindrà el seguiment d'una relació que serà productiva i sempre dissenyada des dels paràmetres de país de Joan Fuster, que incloïa una voluntat de "normalització del circuit literari" català (Simbor), dins del qual la producció literària valenciana havia de tenir una posició destacada. El paper concret de

⁸ Sobre aquest llibre, vegeu el darrer estudi de Daniel P. Grau.

Fuster com a “promotor” d’Estelles, també la interrupció de la relació i el retrobament, ha estat analitzat de manera consistent per Francesc Pérez Moragón (408), qui destaca com l’assagista de Sueca veia en Estellés:

No sols un poeta molt apreciable –cosa que només l’hauria interessat des de la perspectiva de crític literari, fins i tot d’historiador de la literatura catalana contemporània i observador del seu desenvolupament al País Valencià–, sinó com una possibilitat única de situar la producció poètica valenciana en català en un grau qualitativament elevat, comparable si més no a la que es feia en castellà.

La publicació de fins a cinc llibres d’Estellés entre 1970 i 1971,⁹ poc abans de l’aparició del primer volum de l’obra completa el 1972, *Recomane tenebres*, sembla un clar indicador del recobriment de la relació d’Estellés amb Joan Fuster. També, com apunta Pérez Moragón (407) en el treball referit, considera fefaent la hipòtesi que Fuster fes gestions per a la viabilitat econòmica d’eixe primer volum, atesa la dedicatòria a l’alcoià Camil Pasqual, com a mecenes de l’obra. De fet, l’abril de 1972, poc abans del primer volum de l’Obra completa, Fuster escrivia una ressenya per a la revista *Gorg*, on valorava la quantitat i la qualitat dels llibres de poemes d’Estellés suara referits que acabava de publicar:

Fa anys que Vicent Andrés Estellés no publica llibres. [...] Ara, quasi a l’hora, han aparegut *Primera audició*, *Llibre de meravelles*, *La clau que obri tots els panys*, *L’inventari clement*. Molta poesia de cop. Però Estellés és un poeta irruent, frenètic: un doll de versos. La irregularitat editorial l’ha perjudicat. Deuria ésser més conegut. Jo el situe entre la dotzena de poetes de primera fila que viuen avui en la llengua catalana. El País Valencià no n’hi havia donat altre, de la seva grandària, des del segle XV. Si feia falta, l’últim bloc de poemes ho certificaria. Quantitat i qualitat coincideixen. [...] La València liricomordaç de la bona època recupera la seua veu amb Estellés.

Ara bé, cal emmarcar aquesta actuació en un context determinat, el dels principis dels anys setanta al nostre país en què l’efervescència social, política i cultural era intensa. Al ja esmentat inici de la publicació de les obres completes, cal afegir l’èxit de títols com *Llibre de meravelles*, o els premis rebuts, com el de la Crítica Serra d’Or el 1972 per al volum *Recomane tenebres*; la creació dels Premis Vicent Andrés Estellés de Poesia dins els Premis Octubre el 1973 o el Premi d’Honor de les Lletres Catalanes el 1978 propiciaren nous homenatges, difusió de la seua obra, edicions i traduccions diverses, entre altres. L’obra estellesiana entrava en el cànon de la literatura catalana vinculada a la seua capacitat per articular una identitat nacional de caràcter col·lectiu, dins una ètica i una estètica compromeses amb la “gent”, a la qual s’adreçava de manera assequible i directa. En aquest sentit ho expressava el mateix poeta el 1979, en ser preguntat sobre la condició “política” de la seua poesia:

Sí que crec que tots els temes pels quals el poble lluita són temes poètics. L’autonomia, per exemple. No es tracta de posar en vers els articles de l’Estatut, però l’Estatut en la mesura que és part de l’esperança i la lluita del nostre poble ha de ser matèria poètica. L’esperança, el combat col·lectiu, la identitat del País, la ira, sí, també, la ràbia i la ira que el poble acumula contra l’opressió, tot això no són temes abstractes, sinó que es concreten moltes vegades en la bandera, en el 9

⁹ En la nota 2, presentem la cronologia de publicació d’aquests llibres.

d'Octubre, en les Germanies o l'incendi de Xàtiva, en els assassinats en el barranc del Carraixet, en la llengua, en la nostra maltractada llengua.¹⁰

Així doncs, des d'aquestes coordenades, és en el *Mural del País Valencià* on s'activen els principals mecanismes d'aquesta poètica que cerca la connexió amb els lectors: la relació amb el passat històric, el messianisme i la lleialtat a la comunitat, les referències al territori històric i una cultura pròpia, entre altres activaran els elements que conformen un poeta nacional que, al mateix temps, reivindica la llibertat de l'individu, com ha analitzat Francesc Calafat, tot partint de les teories sobre el nacionalisme de David Miller. Per la seua part, Joaquim Espinós (183) ha considerat el poeta en el *Mural* com “el més fecund i eficaç creador de la mitologia identitària valenciana.” La tendència profètica, la sacralització del passat històric i la voluntat fundacional, o el paper de la geografia com a espai simbòlic col·lectiu constituïran “la proposta més articulada i reexida de creació d'un imaginari nacional valencià.” (Espinós 204).

D'altra banda, si entenem la redacció del *Mural* dins el procés creatiu de les obres d'Estellés, durant els anys setanta, implicarà la superació de la crisi identitària (personal, nacional) viscuda en els anys seixanta, que portarà ara el jo líric a la redescoberta dels referents de la pròpia tradició i a una afirmació de la identitat nacional, com s'ha observat.

3. Un autor canònic per a una identitat en construcció

La literatura és, doncs, una de les eines que conformen la identitat dels pobles i cada poble presenta un conjunt d'obres literàries que els representen. Enric Sullà reflexiona sobre el cànon, un concepte que no deixa de ser problemàtic en la proposta de Harold Bloom, i n'aporta una visió flexible, com a element potenciador d'una tradició canviant i àmplia. Alhora, destaca la possibilitat del cànon per conformar una determinada identitat nacional; així Sullà (53) afirma que:

El cànon (i els clàssics) faciliten la transmissió d'un llegat intel·lectual i la creació de marcs culturals comuns segons les dimensions del col·lectiu de què es tracta. El cànon i els clàssics contribueixen també en gran mesura a la confirmació de la identitat nacional (amb o sense estat) o de la identitat d'una minoria, o el reforç d'una ideologia (no necessàriament conservadora). En tot cas, el cànon constituïria el fonament narratiu de les històries de les literatures nacionals, i proporcionaria un esquema històric que faria útil el passat, i que seria la base d'una tradició més o menys operativa.

Hem de plantejar-nos, per tant, quina és la posició i la funció de l'obra estellesiana en el cànon literari català. Podem dir que Estellés i la seua obra formen part de ple dret d'aquest cànon, en una posició condicionada pel seu origen valencià, entre altres factors. Cal apuntar, com hem dit, la tasca de Joan Fuster com a mediador de la inserció de l'obra d'Estellés en el cànon de la literatura catalana. A banda, hem de destacar la voluntat del poeta de Burjassot per formar part d'aquest cànon, voluntat compartida pels lectors i la pràctica totalitat dels escriptors valencians en llengua catalana que es van reincorporar a la tradició literària catalana en la segona meitat del segle XX, com explica Joan Francesc Mira (2007, 678):

¹⁰ Entrevista realitzada a Vicent Andrés Estellés signada per Pere Beneyto i Ramiro Reig, publicada a la revista *L'opinió*, de la Confederació Sindical de Comissions Obreres del País Valencià, Núm. 18, setembre de 1979.

Els valencians que han guanyat una “independència moral” respecte a la cultura (i per tant la identitat) nacional castellano-espanyola, ho han fet en bona mesura a través de la literatura catalana: substituint en la consideració de “nostre” i “nacional”, el Mio Cid per Ramon Llull, el *Quijote* pel *Tirant*, el burro Platero per la Vaca Cega, Delibes per Rodoreda, Alberti per Andrés Estellés, i Ortega per Fuster.

Així, veiem com aquesta reinserció dels valencians en el cànon literari català ha propiciat una identitat cultural “independent”, si més no en la proposta de Mira, de la “castellano-espanyola.”

Per altra part, plantejem que hi ha hagut una visió que ha identificat el conjunt de l’obra estellesiana sols arran d’una part d’aquesta. El simbolisme social i polític que va tenir el poeta a partir dels anys setanta ha modulat l’abast de la crítica, la recepció i la lectura de les seues obres, tot i que eixa condició simbòlica ha suposat una difusió considerable de la seua obra. Una crítica a aquesta situació la presenta Ferran Ferrando, qui, en relació al llibre *Horacianes* de manera especial, qüestiona la visió de context històric que ha situat l’obra d’Estellés com a reacció al franquisme, al context polític més immediat. Alhora, l’investigador reivindica les possibilitats de l’obra estellesiana com a discurs literari, on el joc autoreferencial i intertextual es barregen amb un tractament de la mort, el patiment humà i els sentiments més íntims propis de la literatura de sempre.

Es destaca en aquest sentit la qualitat de la poètica estellesiana quan es relaciona i s’apropia dels autors clàssics en la seua obra, la qual presenta un major nivell formal i estilístic, com puga ser en el llibre ja referit *Horacianes*, *Les acaballes de Catul*, *Ora marítima* o *Exili d’Ovidi*, si remetem al cicle sobre els clàssics grecollatins. També, Ferrando posa en valor l’autonomia de la literatura i la possibilitat de transferir aquesta qualitat de l’obra d’Estellés –una “quantitat i qualitat” ja apuntades per Fuster en la citació de l’autor que hi ha en l’apartat anterior– a altres camps com la política o la representació social. En definitiva, s’exposa la tesi que la validesa i condició literària de bona part dels versos del poeta haurien de ser el símbol més adient de la nació a la qual representa.

Endemés, podem afirmar que el recurs als clàssics en Estellés, més enllà de la intertextualitat amb què s’amplien els significats dels poemes, esdevé un discurs que mostra el procés pel qual s’articula una identitat literària en evolució. El jo líric necessita nous referents, en una ficció literària que cerca consolidar la maduresa d’un autor que, ja des dels anys setanta sobretot, mira la seua obra amb la distància del temps i la configurarà amb la recepció social i literària que l’amplifica.

D’altra banda, caldria preguntar-nos si una determinada visió o condició “valenciana” de la seua obra l’ha encabit dins un model concret del que representa la cultura valenciana dins la cultura catalana. Un dels poemes més associats a Estellés com és “Els amants”, de *Llibre de meravelles*, és emprat per Joan Margarit en el llibre *Misteriosament feliç* (2008) en relació al seu “Comentari de text.” Margarit retreu de manera literària una certa hipèrbole desmitificadora en el tractament de l’amor per part d’Estellés. L’èxit d’aquell poema –i la reacció contrària de Margarit– és per a Balaguer (2015) una mostra de l’erotomania associada a la poesia d’Estellés, que, per extensió, s’atribueix també als valencians en general. Com afirma Balaguer, “entre els tòpics sobre el sud, hi ha el de l’erotisme i el de la sensualitat.”

Ara bé, si remetem de nou al concepte de cànon, entenem que aquest és un element mòbil i dinàmic, canviant, i que els autors que hi pertanyen són complexos i plens de matisos. Per tant es poden atribuir diversos sentits a les obres que s’hi inscriuen; precisament per això són obres canòniques (Kermode 1989, citat en Sullà 2009). L’obra d’Estellés, com a part d’aquest cànon flexible, presenta diversos matisos que sovint han quedat en

segon terme, tot destacant-ne només alguns trets com la condició “política” o “amatòria” de la seua poètica.¹¹

Així mateix, com a obra clàssica, la d’Estellés té aquest tret d’inesgotabilitat; per la qual cosa caldria, per tant, superar els significats que en redueixen l’abast i l’assimilen a una visió parcial, que vincula una obra cultural a la seua funcionalitat en un moment històric.

D’aquesta manera ho entén Bauman (2013, 94), qui cita Arendt, per donar entitat als objectes culturals que sobrepassen el moment temporal en què foren creats, amb un cert punt de vista esteticista:

La belleza, por su propia índole, está desprovista de finalidad o de uso obvio, no sirve a nada excepto a sí misma y tampoco puede justificar su existencia invocando una necesidad reconocida, palpable y documentada que demande satisfacción con impaciencia y a viva voz. Cualesquiera sean las necesidades que el arte pueda satisfacer en última instancia, deben ser evocadas y engendradas en primer lugar mediante el acto de la creación artística. Una cosa es un “objeto cultural” cuando su duración supera la de cualquier uso práctico que pueda haber acompañado o inspirado su creación.

Es pretén destacar ara la condició canònica d’Estellés arran aquells elements que no s’han considerat centrals dins la seua obra i que, d’altra banda, permetrien ampliar la base de la condició d’identitat nacional que té aquesta figura literària i la seua obra.

En aquest treball, hem apuntat l’evolució del compromís en l’obra d’Estellés, més enllà dels anys setanta en què aquesta qüestió se significa: de com apareix ja en textos dels anys cinquanta amb un vessant humanista; de com progressa o divergeix, alhora, quant als fets socials del seu voltant en els anys seixanta; i com en les poemaris dels anys setanta, alguns escrits dècades abans, el compromís pren un nou caràcter marcat per influències molt diverses com les referències al cinema, als clàssics o els nous paisatges europeus, que s’associen a la llibertat.¹² El valor estètic de l’obra d’Estellés es vincula a alguns elements d’anàlisi en aquesta direcció que considerem interessants, per com amplien aquesta visió superadora d’un punt de vista estrictament sociopolític: les ja esmentades influències i relacions intertextuals, la presència del cinema, Europa i les seues ciutats com a discurs literari, la poètica dels espais estellesians, la ironia en i sobre la seua obra, etc., serien només alguns dels aspectes de la seua obra que confirmen la seua condició de clàssic, pels diversos i constants punts de vista amb què pot ser llegida.

Arribats a aquest punt, entenem que la qüestió de la identitat en Estellés és una mostra excel·lent de la tensió contemporània entre l’individu i la societat de la qual en forma part. Una identitat que de vegades es vincula més directament a aquesta col·lectivitat mentre que d’altres es troba amb la solitud, la por i l’angoixa típiques d’una “modernitat líquida”, que en temps d’Estellés es prefigurava i posava les seues bases.

De la productivitat de sentits de la seua obra, Simona Škrabec (2013, 360-361) n’ha subratllat l’oportunitat de lectures que se centren en les possibilitats poètiques del llenguatge literari estellesià:

Cal furgar en el bagatge que la seva poesia porta entreteixit en cada vers, ja que Estellés ens ajuda a recuperar els sediments que els mestres antics han dipositat en

¹¹ Entre les múltiples antologies de textos estellesians, conviuen les que recullen textos erotico-amorosos, com *69 poemes d’amor* (Picanya: Bullent, 1995), amb altres amb una certa distància temàtica, com puga ser de la poesia estellesiana de caràcter religiós, com *Déu entre les coses* (Paiporta: Denes, 2011).

¹² Vegeu, per exemple, els llibres d’Estellés *Elegies europees* (OC8), o els poemaris que hom ha qualificat de “Cicle de Jackeley”, com són *Jackeley* o *Sonets a Jackeley*.

la poesia sobre el sentit de tot plegat. [...] Cal capgirar la direcció i confiar de nou només en la paraula poètica, sense més estratègies: és a partir dels nusos i sotrats dins uns versos concrets que hem de ser capaços de reconstruir el que hi ha estat dipositat.

En definitiva, hem de passar de considerar l'obra d'Estellés des d'una òptica de construcció d'una "identitat de resistència" a una "identitat de projecte", en termes de Manuel Castells, en què aquesta identitat siga àmplia, diversa i rica de matisos, tot tenint en compte, però, que les condicions per bastir aquesta identitat de projecte tenen, també, un marcat caràcter social i polític.¹³

Si entenem que les nacions són "imaginades" per les comunitats, és a dir, són artefactes culturals, res millor que la poesia per construir nacions obertes i riques. Així ho apunta Benedict Anderson (24-25): "Hem de distingir les comunitats no per la seua falsetat o genuïnitat, sinó per l'estil en què són imaginades." La qualitat de l'estil estellesià i els múltiples matisos que projecta esdevenen una eina clau per a la construcció poètica de la nostra nació que supere el pas del moment històric, malgrat els límits difusos d'aquesta.

¹³ Per a Juli Capilla (62), la declaració i celebració el 2013 de l'any Estellés per part del Govern valencià, a instàncies de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, va suposar una fita que superava "vells conflictes de caire polític que havien silenciats vergonyosament la veu del poeta valencià més important des d'Ausiàs March." En un àmbit social, les denominades "Festes Estellés", que se celebren en honor al poeta al voltant del seu naixement el 4 de setembre, suposen una mostra d'aquesta potencialitat de l'obra estellesiana per conformar una identitat nacional àmplia, que esdevinga símbol d'aquesta. Sobre aquest fenomen que uneix cultura i identitat de manera popular, vegeu l'entrevista a Josep Lozano, impulsor d'aquests "sopars-homenatge."

Obres citades

- Acosta, L. *El lector y la obra. Teoría de la recepción literaria*. Madrid: Gredos, 1989.
- Alpera, L. “A sant Vicent Ferrer. Primer poeta valencià que va baixar al carrer.” En J. Massot ed. *Miscel·lània a Albert Hauf*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2011. 195-201.
- Anderson, B. *Comunitats imaginades*. Catarroja/València: Afers/Publicacions de la Universitat de València, 2005.
- Balaguer, E. *Constel·lacions postmodernes*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2015.
- . “El “poeta nacional” com a tòtem.” En M. Sunyer & M. Corretger eds. *Mitologia, simbologia i literatura (1890-1939)*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2012. 145-165.
- Bauman, Z. *La cultura en el mundo de la modernidad líquida*. Madrid: Fondo de Cultura Económica, 2013.
- Baydal, V. *Els valencians, des de quan som valencians?* Catarroja: Afers, 2016.
- Bou, E. “Vicent Andrés Estellés, una inconformitat.” *Serra d’Or* (juliol-agost 1978): 57-60.
- Bourdieu, P. & L. Wacquant. *Una invitación a la sociología reflexiva*. Buenos Aires: Siglo XXI, 2005.
- Bourdieu, P. *¿Qué significa hablar? Economía de los intercambios lingüísticos*. Madrid: Akal, 1985.
- Calafat, F. “Individu, societat i literatura en la poesia de Vicent Andrés Estellés.” En F. Carbó, E. Balaguer & L. Messeguer eds. *Vicent Andrés Estellés*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2004. 85-108.
- Capilla, J. “L’Any Estellés o la ruptura d’un llarg silenci.” *L’Espill 44* (Tardor 2013): 62-71.
- Carbó, F. “Notes textuales sobre *La nit*, de Vicent Andrés Estellés.” *Llengua & Literatura 25* (2015): 29-50.
- Castelló-Cogollos, R. “Estats, nacions i societats. El cas valencià.” *Debats 131-1* (2017): 65-78.
- Castells, M. *The Information Age. Economy, Society, and Culture. The power of identity Vol II*. Willey/Blackwell: Sussex, 2010.
- DDAA. *Nació i identitats. Pensar el País Valencià*. En V. Flor ed. Catarroja: Afers, 2013.
- Espinós, J. “La construcció de l’imaginari nacional en la poesia de Vicent Andrés Estellés.” En F. Carbó, E. Balaguer & L. Messeguer eds. *Vicent Andrés Estellés*. Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2004. 181-206.
- Ferrando, F. “A propòsit dels clàssics a Horacianes.” *Reduccions. Revista de poesia 98/99* (2011): 232-238.
- Fuster, J. “Estellés, poeta de primera fila.” *Gorg, número 29* (abril de 1972).
- García Carrión, M. *La regió en la pantalla. El cinema i la identitat dels valencians*. Catarroja: Afers, 2015.
- García Oliver, F. *Valencians sense ADN. Relats dels orígens*. València: Edicions Tres i Quatre, 2016.
- Lozano, J. “La Festa Estellés té, sobretot, un caràcter cultural i identitari.” *La Veü del País Valencià* (18-09-2016). Disponible en Internet: <<https://www.diarilaveu.com/22048>>
- Kermode, F. *An Appetite for Poetry: Essays in Literary Interpretation*. Londres: Fontana, 1989.

- Mansanet, V. *Obra periodística de Vicent Andrés Estellés*. Paiporta: Denes, 2003.
- Martínez Revert, Antoni. “Un poema decisiu per a un llibre important.” *Lletres de canvi* 7 (1982): 55-71.
- Miller, D. *Sobre el nacionalismo*. Barcelona, Paidós, 1997.
- Mira, J. F. *Sobre la nació dels valencians*. València: Tres i Quatre, 1997.
- . “Països, escriptors, literatures.” En R. Panyella ed. *La projecció social de l'escriptor en la literatura catalana contemporània*. Barcelona: Punctum/GEELC, 2007. 665-680.
- Monferrer, A. “Sants i vicents en la poesia de Vicent Andrés Estellés (1924-1993).” En I. Fàbregas, Araceli Alonso & Christian Lagarde, eds. *Els Països Catalans i la Bretanya a l'Edat Mitjana: entorn de la matèria de Bretanya i Sant Vicenç Ferrer*. Perpinyà: Trabucaire, collection Culture catalane/Cultura catalana, 2014. 197-213.
- Oviedo, J. “La poesia estellesiana entre els anys seixanta i els primers setanta: identitat biogràfica i ficcionament literari.” En V. Andrés Estellés, *Obra completa revisada IV*. València, Tres i Quatre, 2017. 7-66.
- Pérez i Grau, D. *El dit sobre el mapa. Joan Fuster i la descripció del territori*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2017.
- Pérez Moragón, F. “Joan Fuster, promotor de Vicent Andrés Estellés.” En V. Salvador & M. Pérez Saldanya, eds. *L'obra literària de Vicent Andrés Estellés. Gèneres, tradicions poètiques i estil*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2013. 391-410.
- Simbor, V. *Joan Fuster: el projecte de normalització del circuit literari*. València, Universitat de València, 2012.
- Škrabec, S. “La poesia de Vicent Andrés Estellés: un missatge en una ampolla.” En V. Salvador & M. Pérez Saldanya, eds. *L'obra literària de Vicent Andrés Estellés. Gèneres, tradicions, poètiques i estil*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2013. 341-372.
- Sullà, E. “La institució literària i el cànon.” En M. Picornell & M. Pons, eds. *Literatura i cultura: aproximacions comparatistes*. Palma: Lleonard Muntaner, 2009. 33-60.